

Димитър Митев, *Форин офис срещу ВМРО. Меморандуми на британското министерство на външните работи по Македонския въпрос 1918–1934*, София: ИК „Акра“, 2022, 351 стр.

После две књиге о политици Форин офиса према тзв. Македонском питању и Тракијском питању у периоду од 1918. до 1923. године (Димитър Йонов Митев, *Бјело море – изгубената мечта. Бјелгарија, Великобританија и Тракијскиот вјпрос 1918–1923 г.*, Софија: ИК „Акра“, 2014. и Димитър Митев, *Македонскиот вјпрос в бјелгаро-британските политически одношенија 1919–1923 г.*, Софија: ИК „Акра“, 2019), Димитар Митев се одлучио да приреди збирку докумената која обухвата меморандуме британске провенијенције о Македонском питању у периоду од 1918. до 1934. године. Приређивач је као хронолошке границе узео завршетак ратова 1912–1918. и ликвидацију Унутрашње македонске револуционарне организације (Вјтрешната македонска револуционна организација – ВМРО) од стране владе Кимона Георгијева Стојанова (Кимон Георгиев Стојанов) после Мајског преврата 1934. године (стр. 12, 13). Збирка садржи 20 меморандума, углавном насталих у Форин офису, који јасно укажују на континуитете сагледавања Македонског питања од стране највиших чиновника, али и на различите ставове које су имали поједини британски посланици у Софији и Београду. У збирку су укључена документа која су указивала на утемељивање гледишта и правца деловања британске дипломатије, а изостављени су меморандуми у којима су само понављани раније формулисани ставови. Као дугогодишњи истраживач у лондонским архивима, Д. Митев износи податак да је део архиве Форин офиса и даље доступан истраживачима само под „специјалним“ режимом, тј. да већина истраживача није доступан. Током свог пређашњег рада није успео да сазна колики је обим архивске грађе која још увек није доступна јавности. У збирци су приређени меморандуми из дела архиве Форин офиса која се може несметано користити (стр. 14). Поред докумената насталих радом дипломатске службе, у збирку су укључени и меморандуми које су Форин офису подносили лабуристички и пробугарски Балкански комитет у Лондону (меморандуми бр. 1. и 4), Главни генералштаб британске војске (меморандум бр. 2) и лабуристичко Удружење за Блиски и Средњи исток (меморандум бр. 3).

Д. Митев је у уводној студији (стр. 7–23) објаснио значај приређених докумената за сагледавање британске спољне политике према Македонском питању, посебно гледишта Форин офиса о питању националне припадности словенског становништва у Вардарској Македонији и Егејској Македонији, али и циљева које је Лондон имао у односима са Грчком, Југославијом и Бугарском. У критичком апарату приређивач се потрудио да пружи информације о историјским личностима, институцијама, догађајима и процесима који се спомињу у документима. Такође, на више места је указао на нетачне фактографске податке које су износили чиновници Форин офиса. Међутим, учинио је и корак више па је читаоцима појашњавао начин доношења одлука унутар структура Форин офиса, те разлику између званичних и полузваничних докумената насталих у Лондону и иностранству (нпр. фуснота бр. 2 на стр.

108). Тиме је омогућио аудиторијуму да лакше поима тежину и значај која су имала поједина приређена документа на формирање гледишта и дефинисање праваца активности које је британска дипломатска служба примењивала на Балкану, а посебно у Македонском питању. Оригинална документа похрањена су у Архиви Британске империје Кју у Лондону, а микрофилмоване копије које је користио приређивач чувају се у Архиви Института за историјска истраживања Бугарске академије наука у Софији и Централном државном архиву у Софији. Због извесних пропуста приликом прављења копија, приређивач није био у могућности да прочита на неколико места један или више редова из документа, те су ти делови меморандума, нажалост, изостављени (стр. 110, 196, 243, 316, 341).

Збирка докумената коју овом приликом представљамо јавности није само занимљива за бугарске историчаре већ и за нашу јавност. У питању су меморандуми и пратећи коментари, те званична и лична писма, који дају јасну слику како се формирала британска спољна политика на Балкану у периоду после Првог светског рата. Иако је збирка посвећена тзв. Македонском питању и активностима ВМРО-а, заправо поједини меморандуми разматрају гледиште Форин офиса и одлучивања о активностима у различитим питањима која су оптерећивала билатералне и мултилатералне односе на Балкану. Разматрана је британска политика према појединим балканским државама (најчешће Бугарској и Југославији, ређе Грчкој, а понекад и Турској); идеји удруживања регионалних земаља према Локарно моделу (1925–1929), а потом по сопственом моделу (рад балканских конференција на припреми терена за Балканску антанту и првим ефектима формирања тог савеза, 1930–1934); политици Београда, Атине и Софије према становништву у Вардарској Македонији и Егејској Македонији и питању заштите права националних мањина у Југославији и Грчкој које су бугарске организације покретале пред Друштвом народа (у време када је вођена широка расправа о ревизији међународног система заштите и када је спровођена међународна пропаганда у којој су предњачиле Немачка и Италија, 1928–1932).

Везано за питање националне опредељености словенског становништва у Вардарској Македонији, документа јасно показују да је становиште Форин офиса било ближе југословенским него бугарским тезама. Наиме, нису прихватили тумачење различитих научника и организација из Софије који су националну припадност одређивали по немачком моделу, тј. на основу матерњег језика локалног становништва. У Форин офису су сматрали да се становништво може боље дефинисати на основу француског модела, тј. да је у питању национално неопредељено становништво те да се његова етничка припадност може боље одредити на основу културног наслеђа него на основу језика. У том сегменту су били блискији тумачењима која су била доминантна у југословенским тезама, али нису прихватили претпоставку да су у питању Срби или Јужносрбијанци. Због тога је гледиште Форин офиса било најблискије тумачењу о националној посебности македонских Словена, из којег је проистицало и разумевање за постепено стварање засебног македонског идентитета у потоњем периоду.

Документа јасно показују да је у Форин офису постојало знатно више разумевања за унутрашњу и спољну политику Атине него Београда. Ова разлика у приступу проистицала је из значаја Грчке, заснованог на географском положају, за балканску и, посебно, медитеранску политику Британске империје. Насупрот томе, Краљевина

Срба, Хрвата и Словенаца (СХС)/Југославија је из истог разлога била од секундарног значаја за Форин офис. Са друге стране, уколико су у појединим случајевима увиђали оправданост притужби или захтева Бугарске, британске дипломате су водиле рачуна да се не излази у сусрет бившим непријатељима на штету ратних савезника. На основу тога, британско виђење не само билатералних већ и мултилатералних односа у региону увек је садржало благонаклоност према спољној политици Атине, у мањој мери према Београда, а у најмањој према Софији.

Збирка докумената не омогућава само сагледавање ставова и политике Форин офиса који утврђени после Првог светског рата, а потом само модификовани у одређеним ситуацијама, већ јасно указује на два важна аспекта функционисања државне и дипломатске службе. Први је била разлика у политикама које су водили чиновнички апарат (*civil service*) и политичари на одговорним државним функцијама. У погледу Македонског питања, овај аспект је јасно уочљив у периодима када су лабуристи били на власти самостално (1924, 1929–1931) или коалиционо (1931–1935). Истакнуте личности из лабуристичких кругова су због својих бугарофилских ставова желеле да измене политику Форин офиса. Међутим, меморандуми који су настајали као одговор на њихове иницијативе, јасно су указивали да чиновнички апарат не жели да напусти своје позиције. Други важан аспект проистицао је из дуге традиције европске, и британске дипломатије из епохе пре 1918. године. Наиме, постојала су две групе дипломатских чиновника. Једни су готово читаву каријеру проводили у министарствима, а други су углавном били на дужностима у иностранству. Ова пракса није лако напуштана ни после 1918, како у случају Британске империје тако ни у европским државама са дугом дипломатском традицијом. Због тога нису били ретки случајеви да чиновници, који су слати на положаје у иностранству, у својим ставовима више нагињу тезама земље домаћина него тезама државе коју представљају. Ова тенденција се јасно оцртавала у случајевима британског посланика у Београду сер Невила Хендерсона и британског посланика у Софији сер Сиднија Вотерлоа.

Као и све остале збирке докумената иностране провенијенције, и ова збирка има посебан значај за домаћу стручну јавност. Због делимично сачуване архивске грађе различитих југословенских институција и организација, од којих неке нису ни похрањене у архивима на територији некадашње југословенске краљевине, страна документа омогућавају детаљније сагледавање појединих сегмената прошлости Краљевине СХС/Југославије. У том погледу ни збирка коју овом приликом представљамо не представља изузетак. Пошто су у питању дипломатска документа, она нам пружају бољи увид у поједине сегменте југословенске спољне политике, које је тешко анализирати на основу истраживања у домаћим архивима. Због свега изнетог, сматрамо да ће *Форин офис срещу ВМРО. Меморандуми на британското министерство на външните работи по Македонския въпрос 1918–1934*, бити од значаја за нашу стручну јавност, а вероватно и ширу читалачку публику.

(Срђан Мухић)

**Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944*,
Архипелаг, Институт за савремену историју, Београд, 2020, 596 стр.**

Књига др Љубинке Шкодрић *Жена у окупираној Србији 1941–1944* представља резултат обимног истраживачког рада на докторској дисертацији ауторке под називом „Положај жене у окупираној Србији 1941–1945”, одбрањене 2015. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Марљив истраживачки рад ауторке видљив је и у њеним претходним радовима, од којих издвајамо монографију *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом* (2009), којом је упловила у сложени период Другог светског рата показујући способност и вештину да идентификује проблеме и постави кључна питања. Једно од тих питања свакако је питање положаја жена у окупацији. Претходни, готово дводеценијски рад у Државном архиву Србије свакако је утицао на то да њени радови за основу имају обимну архивску грађу, често претходно неистражену. То нам говори и колико је битна релација историчар–архивиста–архив за истраживачки рад једног историчара.

Како су ратови постали оружје женске еманципације и како је рат довео до тога да жене добију (освоје) већа права и (готово) равноправност са мушким делом друштва – генезу проблема истраживала је и презентovala у својој књизи др Љубинка Шкодрић.

Књига садржи „Предговор”, затим уводни део под насловом „Положај жене до Другог светског рата”, поглавља „Жена и нацизам”, „Друштвени положај жене под окупацијом”, „Жена и равногорски покрет”, „Жена и народноослободилачки покрет”, „Епилог” и „Закључак”. Књигу прати и попис коришћених извора и литературе, регистар личних имена и кратка белешка о ауторки. Свако од основних поглавља издељено је на мање целине, кратких али ефектних наслова, где је дошла до изражаја способност ауторке да једноставним језиком и кратким формама искаже суштину.

У „Предговору” ауторка дефинише циљеве и методе свог истраживања. На самом почетку, осврћући се у прошлост, детектујући „дуго трајање” проблема којим се бави, скреће пажњу на значајан помак у положају жена од 19. века, наговештавајући посебне промене које су донели ратови. „Улазак жене у свет рата реметио је укоренење стереотипе у којима је жена углавном приказивана као немоћна у односу на наоружаног мушкарца или као његова морална подршка”, примећује ауторка. Као савестан истраживач, даје преглед досадашњих резултата проучавања положаја жене у различитим периодима код нас, истичући да је предмет ранијих интересовања углавном била жена у партизанском покрету, док је положај жена уопште, односно оних које су се приклониле другим идеолошким групама, остао занемарен. Као циљ свог рада истиче *сагледавање друштвеног положаја жене, њене улоге у друштву захваћеном страдањем и грађанским ратом и њен допринос ратним збивањима*.

Прво поглавље, „Положај жене до Другог светског рата”, кроз неколико мањих целина даје преглед положаја жене у друштву Србије. Посебно издвајамо пажњу коју је ауторка посветила законима Кнежевине/Краљевине Србије и Краљевине Југославије, чије одредбе су одређивале положај жене у друштву. Језиком статистике ауторка указује и на разлике у образовању женске и мушке деце, разлике у броју не-

писмених, на процентуално мали број студенткиња Београдског универзитета пред Први светски рат (свега 10%), посебно мали број (5%) девојака државних стипендиста у иностранству. Истиче значај женских удружења и хуманитарних друштава у међуратном периоду за освешћивање жена. Као позитиван пример у погледу женских права конзервативног 19. века наводи Уједињену омладину српску која је од 1868. године озваничила да чланице могу бити и жене, и Тришу Кацлеровића који од 1910. тражио право гласа за све грађане и грађанке. Скреће пажњу и на улогу жене у распадању породичних задруга крајем 19. и почетком 20. века и постепено опадање ауторитета мушкараца. Врло реалистично осликава и промене које је донео Први светски рат женама, преузимање мушких послова и опонашање мушких узора, како код оних малобројних на фронту са пушком у руци тако и код оних које су остале код куће као „домаћини”.

Друго поглавље, „Жена и нацизам”, у знатно ширем контексту истражује и читаоцима предочава улогу и положај жене у Трећем рајху, окупираној Европи и окупираној Србији. Кроз однос према женама приказује контрадикторности нацистичког режима, који је био репресиван и према женама своје нације, а још насилнији и суровији према онима на окупираним територијама, посебно према онима које су сматрали нижим расама (Јевреји, Роми, Словени...). За жене у Немачкој, које су до тада биле претходница еманципације, каже да их је нацизам *еманциповоао од еманципације*. Описује и промене у политици нацизма према женама показујући развојни пут од жене која је држави и нацији потребна да рађа и одгаја децу (читај војнике) до, како је рат одмицао, жене као саборца. Ауторка документовано закључује да су и мушкарци и жене у нацизму једнаки у злочину и да су жене подједнако „допринеле” ужасима нацизма. У делу поглавља које се односи на окупирану Србију описује различите облике „сарадње” жена са окупатором у Србији, почев од оне из нужде, ради преживљавања, до оне која се огледала у прорачунатој и идеолошкој сарадњи на одржавању окупаторског режима. Посебно се осврће на карактер и последице такозване „хоризонталне” колаборације, што добровољне, што из нужде. Ауторка документује различите облике репресије над женама (мучења, силовања, затварања, убиства) од стране окупатора, али и беспштедне казне (убиства, срамоћења, шишање косе и бријање главе) због сарадње са окупатором. Примећује да, и поред тога што су делиле тешка искуства затвора или логора, међу женама на тим местима није било јединства, већ су и у таквим условима присутне идеолошке поделе и непријатељства. Ауторка осликава трауме које су жене преживљавале због своје природе у логорима и затворима, порођаје у нехигијенским условима, одвајање тек рођење деце од мајки, присилне стерилизације, медицинске експерименте, примећујући да је комунистичкињама, и поред преживљених страха, затвор био средство револуционарног доказивања. Малолетне девојке које нису биле по „калупу” колаборациониста слате су у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Ипак, жене нису увек биле жртве, већ и убојито оружје, о чему говори случај сараднице окупатора Бориславе Бобе Станишић која је имала значајну улогу у хапшењу Милана Калабића.

Треће поглавље, „Друштвени положај жене под окупацијом”, приказује улогу жене у идеологији колаборациониста и Милана Недића, рад и улогу женских удружења током окупације, свакодневни живот жена у градским и сеоским срединама и изазове који су били пред њима у ратним околностима. Ауторка запажа карактеристичан

контраст тог времена: с једне стране богатија грађанка, жена донедавно заштићена од бриге за свакодневицу, ненавикла на тешке послове, а која је у рату ради опстанка принуђена да продаје накит, кућанство, да трага за храном, путује на село и довија се за килограм меса или брашна и, са друге стране, предузимљива сеоска жена која је окупацију доживела као тренутак за зараду, која свој изглед и живот обогаћује атрибутима грађанске културе што јој често не пристају. Указује и на тешкоће школовања, запослења и изградње каријере девојака и жена. Сликајући окупацију из женског угла, говори и о љубави и браку, побачајима, о мајчинству, недаћама глади, страху, неизвесности, напуштености, болестима са којима су се и мајке и деца суочавали. Скреће пажњу на отпор Владе Милана Недића према свему што је међуратни период донео, а посебно према женској еманципацији, на коју гледа као на производ омраженог комунистичког или јеврејског утицаја. У књизи наводи и примере жена које су се ставиле у службу Недићеве идеологије: Небесна Јојкић, помоћница врховног старешине омладине Збора за женску омладину, која осуђује тражење права гласа за жене 1939; Вера Пешић, која пише у листу *Обнова* о улози жена под окупацијом и покушава да реорганизује рад женских удружења ненаклоњених Недићевој влади. Иако су колаборационисти настојали да жену држе даље од рада, гледајући је као мајку и чуварку породичног гнезда, у недостатку мушкараца, ратне околности наметнуле су потребу женског ангажовања на до тада мушким пословима. У овом поглављу ауторка изводи закључак да жене нису увек биле само жртве већ су често и пријављивале своје мужеве, некада из страха и нужде, некада из себичних разлога, ради реализовања љубавних веза, освете, постизања независности или уклањања ауторитета.

Четврто поглавље, „Жена и равногорски покрет”, анализира положај жена у равногорској идеологији и пропаганди, али и учешће жена у равногорском покрету, са освртом на равногорске женске организације. Ауторка уочава неразвијеност равногорске идеологије када су жене у питању, истичући њену *лишеност социјалног набоја који би мобилисао масе*. Равногорци жену виде у кући са породицом и осуђују било какву модернизацију њеног положаја. Патријархални оквири те идеологије се уочавају у њиховом заштитничком односу према женама, али само према онима које су се уклапале у њихову морално и идеолошки пожељну слику, док су према осталима показивали насиље, недостатак самилости, често изузетну суровост. За равногорце термин „женско” био је метафора за кукавичлук и невојничко држање, па је и то био један од разлога зашто је било мало жена у одредима ЈВуО. Оне су углавном курирке, болничарке, обезбеђују храну и одећу. Шкодрић наводи и примере жена бораца у равногорским јединицама, Милке Баковић и Јелене Калабић Ђорић, али и малобројних организација, посебно истичући пример организације „Црне шамије”. Идеолози равногорског покрета касно, тек 1943, уочавају потенцијал женске борбености, полажући највеће наде у образоване жене и оне ангазоване у хуманитарним и женским организацијама.

У петом поглављу, „Жена и народноослободилачки покрет”, ауторка разматра проблеме жена у комунизму, њихово учешће у народноослободилачком покрету и положај у одредима, однос идеолошких противника према партизанкама. Бави се и темом партизанске љубави и организовањем жена у оквиру партије. Кроз приказ совјетског модела односа према женама од 1917. до 1940. године осликава промене које иду од подршке еманципацији жена до знатно ригиднијих ставова у погледу њеног

друштвеног ангажмана и давања примата породици и материнству. Ауторка предава и однос КПЈ према женском питању. Од готово занемарљивог броја чланица (1935. свега 1%) проценат учешћа жена је постепено растао, те је на простору целе Југославије 1940. износио 6%, у Србији 10%, а у Београду је прелазно 20% (1941). Од жена припадница партије се очекивало иста пожртвовање као од мушкараца, потпуна посвећеност и подређеност, дисциплина и покорavanje директивама, али се не може рећи да су биле потпуно изједначене у погледу утицаја и могућности. Ауторка скреће пажњу на чланице које су покушале да изађу из партије, указујући да су биле осуђене и подједнако угрожене како од својих сабораца тако и од идеолошких противника. У почетку и у редовима комуниста постоји отклон од учешћа жена у борбеним редовима са пушком у руци, све док Тито 1942. није изнео став да и жене треба да буду борци. У партији се чак водила полемика да ли жена може да буде комесар! Посебан осврт ауторка даје на интимне везе у оквиру партијских редова као показатељ неједнаког статуса мушкараца и жена, како пре тако и у време рата. Упркос прокламованој равноправности, подједнаким захтевима и одговорностима према партији, ни овде жене није мимоишло мушко гледање света, у коме је једнакост посматрана као дарована од мушкарца. „Слободна љубав”, практикована у предратном периоду, с временом је почела да се карактерише као слабост и забрањује од партијских органа, посебно у рату. У случајевима откривања недозвољених веза, жена је и код комуниста била већи кривац и чешће је сносила последице, а мушкарци, посебно они на положајима, били су изузети и повлашћени.

Релативно мали број жена у врху партије није подразумевао и заједништво међу њима. Међусобну нетрпељивост изражавале су и најмоћније комунисткиње, Спасенија Бабовић, Митра Митровић и Љубинка Милосављевић. Посебно је затамњена била слика коју су колаборационисти приказивали у јавности о чланицама НОП-а, о њиховој суровости, неморалности, чиме су подстицали мржњу и непријатељство и оправдавали суровост у случају хапшења. Зато су многе партизанке да би избегле хапшења извршавале самоубиство. Ауторка описује и како су жене у суровим условима рата, у борби за опстанак, опонашањем мушких узора, губиле свој родни идентитет и како је такав начин живота утицао на женску психологију и физичко стање. Бројност учесница НОП-а у борби и активних сарадница на терену, њихове подједнако велике жртве нису резултирале подједнаким признањима. Одликовањем народног хероја овечане су свега деведесет три жене, што чини нешто преко седам процената укупно одликованих. Антифашистички фронт жена (АФЖ), формиран ради окупљања, усмеравања борбености и подстицања жена на акцију, с временом се показао више као средство организовања жена у циљу помоћи мушкарцима у борби, као „задовољење потребе да и жене буду заступљене”. Покушаји осамостаљивања ове организације, формиране са циљем борбе за женска права, осујећени су и контролисани, те иако декларативно јесу, мушкарци у партији нису суштински били за освешћивање жена, закључује ауторка.

На крају, кроз поглавље под насловом „Епилог” ауторка захвата у период ван задатог хронолошког оквира дајући осврт на положај жена непосредно после рата. Иако су себе приказивали као доносиоце слободе, чланови КПЈ нису били омиљени у свим срединама. Укоренење традиције сеоских, али и наклоност градских средина равногорском покрету, насиље Црвеноармејаца и новорегрутованих недисциплино-

ваних чланова партизанске војске, утицали су на стварање отпора према активностима и идеологији КПЈ. Ауторка показује да су жене по завршетку рата и даље биле рањива категорија, изложене насиљу, реваншизму, како оне које су карактерисане као идеолошке противнице тако и оне које је партија удаљила из својих редова због неизвршавања задатака или сумњи у лојалност (пример Слободанке Стефановић из Пожаревца). Ауторка осликава у овом сегменту књиге и поратну стварност, растурене породице које покушавају поново да се споје, тешкоће повратка партизанки нормалном животу, партијско мешање у избор брачних другова, сукоб доказаних ратника са новоприселим чланицама, посебно оним из редова омражене буржоазије, борбу за наклоност мушких сабораца на функцијама, сукобе на релацији ауторитаран муж и политички освешћена жена, борбу за поновно успостављање ауторитета мужа и покушаје жене да га избегне, коришћење женске радне снаге на послератној изградњи државе, описмењавање жена на селу, борбу КПЈ са традиционалним ставовима и начином живота и последицама те борбе.

„Закључак” доноси сумирање резултата истраживања у коме су коришћена 43 архивска фонда и збирке (у Архиву Србије, Архиву Југославије, Војном архиву, Историјском архиву Београда, Историјском архиву Ужице, Матици српској, приватним архивима), 32 публикације објављених извора, 71 наслов мемоарске грађе, 21 наслов штампе и периодике, 206 монографија, 148 чланака и четири необјављене докторске дисертације и магистарске тезе. Тако обиман материјал требало је савладати, у њему „пронаћи” жену и њену историју, тешко видљиву и „неухватљиву” кроз историјске изворе, како то и ауторка примећује, и све то уобличити у текст који ће бити једноставан и читљив.

Може се рећи да је књига Љубинке Шкодрић персонализована историја жена Другог светског рата, писана без пристрасности и идеолошке обојености, емпатична у мери која не нарушава њену објективност. Иако и сама жена, у истраживању не наступа (очекивано) са те позиције, читањем се та чињеница готово и не детектује. Она овом сложеном проблему прилази пре свега са позиције непристрасног истраживача који читаоцу преноси неупитност историјских извора. Ова књига није само још једна родна историја, јер је у њој ауторка успела да избегне „најчешћу слабост родних историја – одсуство осећаја за постојање историјских процеса”, јер причу о жени прецизно смешта у одговарајући историјски контекст. Ауторка не избегава упуштање у психолошко тумачење догађаја и околности, али то чини одмерено, тек да би дала живост људима и догађајима о којима пише. Може се рећи да је Љубинка Шкодрић овом књигом у потпуности успела да пренесе гласове жена на свим зараћеним странама, гласове домаћица, мајки, ратница, проститутки, издајница, победница, поражених, жртава и целата, гласове жена које су активне учеснице и носиоци крупних политичких догађаја у сложеним околностима окупиране Србије у Другом светском рату, а не само пасивни посматрачи и жртве.

(Слободанка Цветковић)

Коста Ст. Павловић: Дневник 1930–1932, приредили Срђан Мићић, Наташа Милићевић, Београд, Историјски архив Београда, Институт за новију историју Србије, 2020, 570 стр.

Дневници спадају у значајне историјске изворе. Сачуван је мали број дневничких бележака личности које су имале важну улогу у политичком животу Краљевине Југославије. Дневничке белешке које је Коста Ст. Павловић водио од 1928. године до 1935. године само су делимично сачуване у оквиру Легата Косте Ст. Павловића који се налази у Историјском архиву Београда.

Коста је био син српског и југословенског дипломате Стевана К. Павловића. Рођен је у Београду 1905. године, а преминуо је у Великој Британији, у Саутемпτονу 1988. године. Дипломирао је на Правном факултету у Београду 1927. године. Био је члан југословенског студентског удружења за Друштво народа (La Société des Nations) од његовог оснивања 1925. и учествовао је на Скупштини Међународног савеза удружења у Женеви исте године. По окончаним студијама примљен је за приправника Министарства иностраних дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 29. фебруара 1928. године. У периоду 1930–1932. био је лични секретар Војислава Маринковића, министра иностраних послова Краљевине Југославије. Маринковић је био председник владе од априла до јула 1932. године, а када је дао отказ, Павловића су поставили за посланика у Бриселу, а потом у Букурешту. У дневничким белешкама примећује се да је Павловић ретко писао о свом приватном животу. У случају да јесте, то би било свега пар реченица. Тако је 8. јануара 1931. написао да се верио, а потом 19. априла венчао у Цркви Св. Александра Невског. Са свадбеног пута супруга Мара и он су се вратили 10. маја. Од познатијих места обишли су: Атину, Пиреј, Кносос, Александрију, Каиро, Јерусалим, Бејрут и Цариград. Акрополј добија такође значајно место у дневнику. Коста наводи: „Заиста је то једина ствар на свету која ме није разочарала. Сатима и сатима може човек да посматра те рушевине и да ужива у њиховим лепотама.” Стиче се утисак да је Павловић био импресиониран овом вековном грађевином.

Садржина књиге подељена је на уводну студију и дневник, укључујући предговор. Историчари Срђан Мићић и Наташа Милићевић су у предговору детаљно и прецизно објаснили мотиве свога рада. Дневничке белешке које је Коста Павловић водио од 1928. године до 1935. године делимично су сачуване у Легату, у три укорићене књиге (1. септембар 1930 – 4. јануар 1934). Приређивачи су у фокус ставили период од 1930. до 1932. године.

Квалитет и квантитет података знатно опада после 2. јула 1932. године. Највећа промена коју су приређивачи урадили јесте пребацивање целокупног текста на ћирилично писмо, пошто је Коста Павловић приликом куцања користио наизменично ћириличне и латиничне писаће машине.

Уводна студија подељена је на две целине: изазови унутрашње и спољне политике у време диктатуре краља Александра. Она пружа увид у опште стање и прилике у том периоду, како у Краљевини Југославији тако и у свету, што омогућава да се лакше разуме и тумачи дневник Косте Павловића.

У првој целини приређивачи су највише пажње посветили режиму краљеве диктатуре. Диктатура је спроведена симболично на Бадњи дан 6. јануара 1929. го-

дине. Појавили су се нови проблеми. Расламсавали су се међунационални сукоби. Краљ је поставио за главни циљ да очува народно јединство. Требало је завести „ред”. Приређивачи нас детаљно упућују зашто то није успело. Диктатура је била добра замисао, али тешко спроводљива и остварљива. На крају, нити је постигнута унутрашња стабилност нити је изграђено народно јединство. У опозицији су биле три групе: прву групу су чинили политичари који су тежили ка демократији и нису се слагали са краљевим мишљењем (Милан Грол, Љубомир Давидовић, Светозар Прибићевић и др.), другу је представљала оформљена организација – усташе, а трећу ВМРО – Македонска револуционарна организација. Министар Маринковић био је такође за либералнију политику и лагани повратак на парламентаризам.

Друга целина књиге говори о изазовима спољне политике. Сва унутрашња нестабилност одразила се и на спољнополитичку ситуацију. Стављена је тежња на регулисање односа са Италијом. Бенито Мусолини, италијански диктатор и политичар, заснивао је пријатељске односе са Мађарском и Бугарском. Лаганим корацима ишао је ка директном зближавању са Румунијом, а индиректно са Пољском. Маринковић га описује као народног трибуна који није претерано размишљао о целисходности одређене државне политике, јер је навикао да „авантуром и рескирањем” постиже брзе политичке успехе. Даље се говори о Малој антанти и Пољској. Југославија и Румунија превасходно су развијале односе на економском плану, будући да су имале сличну привредну структуру, у којој је доминирао аграр. Југославија и Пољска су се залагале за заштиту права националних мањина пред Друштвом народа. Последње две подтеме у овој целини говоре о Југославији и њеним суседима, као и о самом Друштву народа. Са Албанијом/Арбанијом односи су били затегнути.

Југословенско-грчки односи крајем 20-их година прошлог века одвијали су се под сенком међусобног неповерења и опасности од формирања италијанског блока на јужном делу Балканског полуострва (Албанија, Грчка и Турска). Краљевина СХС се у почетку није превише ангажовала у раду Друштва народа. Једно од кључних питања било јој је разоружавање, односно на који начин би разоружавање или ограничено наоружавање утицало на Југословенски положај према Италији. Тако уводна студија прати све најважније унутрашње и спољашње политичке процесе. Дневник Косте Павловића хронолошки прати догађаје од 1. септембра 1930. до 30. септембра 1932. године. Подељен је по годинама. Једино од 10. маја до 7. јула 1931. године нема ниједног записа зато што је Павловић имао доста приватних обавеза, па није стизао да води белешке.

Павловић бележи разноврсне информације о својој дипломатској служби, о политичким дешавањима у Краљевини Југославији, о унутрашњим и међународним односима итд. Води забелешке о заједничким путовањима са министром иностраних послова Маринковићем. Пише о студентским манифестацијама/демонстрацијама у држави. Студенти су сматрали да су као академска омладина изопштени из политике. У октобру 1931. године Београд је освануо залепљен плакатима да ће бити изведена представа у којој ће главне улоге имати председник Владе и министри. Једно од заједничких путовања са Маринковићем било је путовање у Краков, о ком бележи да је то прави пољски град, центар аристократије, уметности и науке. Спомиње терористичке акције – бацање бомби на релацији Загреб–Београд. Од свих југословенских пријатеља, једна личност је била упечатљива и њој је Павловић придавао највише

пажње – био је то Алберт Тома, директор Међународног бироа рада. Алберт је био француски социјалиста. Павловић му се највише дивио зато што, колико год је имао препрека, никад није одустајао. Кроз дневник се провлачи Маринковићев однос према Италији. Неколико пута Павловић пише о томе. Говори да Маринковић није одступао од својих захтева: нема пристанка да Италија врши интервенцију у Арбанији, нема ни заједничке интервенције, и од Арбаније се само тражи да буде коректна у погледу развијања узајамних трговинских и привредних односа. Коста Ст. Павловић је у свом дневнику износио запажања и ставове захваљујући којима можемо да закључимо како су функционисали државни органи, поготово Министарство иностраних послова. То све омогућава бољи увид у друштвени и политички живот како Краљевине Југославије тако и света.

(Кристина Бијелић)

Александар Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, 446 стр.

О страначком животу међуратне југословенске државе у историографији постоји велики број радова. Међутим, о Југословенској републиканској странци, која је, према аутору, била „изузетак међу српским политичким странкама” и која се тих година конфронтирала са недемократским режимима, тежећи политички, социјално и национално праведнијем друштву – готово да нема. Монографија Александра Лукића *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920-1941)* резултат је ауторове докторске дисертације одбрањене 2018. године на Филозофском факултету у Београду и представља изузетан дар српској историографији. У ауторовом фокусу су била следећа питања: који покрети и идеје су утицале на вођство Југословенске републиканске странке и у којој мери су они успели да их пренесу на политичке масе; да ли је и на који начин било могуће активно политичко деловање у централистичкој монархији уз пропагирање републиканства и федерализма; како су се развијали односи са идејно блиским политичким партијама, где се пре свега мисли на Комунистичку партију Југославије и Хрватску републиканску сељачку странку; какви су били ставови српских републиканаца према унутрашњој и спољној кризи југословенске државе пред Други светски рат? Овако дефинисани проблеми истраживања указују на то да ова монографија представља целовит приказ једне страначке организације и њене делатности у сложеним приликама југословенске међуратне унутрашње политичке сцене, при чему се ради о партији која никада није стекла већи број политичких присталица и није имала реалну политичку снагу на „терену”, али чије је руководство представљало, како аутор наводи, „скуп научне и културне елите српског друштва.” То политичко „чистунство” вођства Југословенске републиканске странке доприносило је неуспеху у преговорима са другим политичким партијама и лошим изборним резултатима.

Аутор нуди широк и обиман увод о самом развоју републиканске идеје на просторима српске државе и почецима организовања републиканаца током првих деценија 20. века. Прати развој и усвајање идеје југословенства у оквирима Краљевине Србије и почетак груписања политичких опција које су се разилазиле око питања централизам/федерализам, република/монархија, југословенство/српство, питања социјалне правде итд. Аутор испитује ставове познатих републиканаца (Љуба Стојановић, Јаша Продановић) током Првог светског рата, њихово неприхватање Крфске декларације у погледу државног уређења, по којима је будућа југословенска држава могла бити уређена само на два начина: „као монархија са јаким парламентом и обласним аутономијама или као република и то федеративна”.

У првом поглављу, под називом „Југословенска републиканска странка у парламентарном животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1925)”, које је најобимније, аутор обрађује три важне и велике теме: оснивање Југословенске републиканске странке и њен програм који дефинише целокупну политичку активност републиканаца током међуратног периода у теорији и пракси, „где су три мисли водиле изражавале потребе југословенског народа: југословенство, народњаштво и демократија”; политичку акцију на терену, где су пропагиране идеје социјалне правде; односе са другим политичким опцијама и покушаје склапања споразума са

Хрватском републиканском сељачком странком. По свим закључцима, програм Југословенске републиканске странке био је напредан за своје време, у којем је истицана потреба за општим и једнаким правом гласа (право гласа код жена), тајним гласањем на изборима, правом на законодавну иницијативу преко које би се контролисали владајући фактори, министарском одговорношћу итд. Резултати на изборима су показали да у то време републикански страначки програм „сам по себи није био пресудан за освајање присталица и бирача”, што и показује да овај облик владавине није одговарао традицијама и схватањима народа на простору југословенске државе. Аутор добро процењује проблем неактивности Југословенске републиканске странке по унутрашњости земље, где нису оснивани одбори ни по већим градовима, што је резултирало тиме да странка није стекла већи број присталица изван подручја преткумановске Србије. Изненађење представљају резултати избора у Црној Гори, где је странка често добијала више гласова него у Београду, што је објашњено подршком некадашњих присталица краља Николе Петровића републиканској идеји.

После успостављања монархијског централистичког државног уређења очекивало се да све важније републикански оријентисане странке, иако неједнаке по снази, групишу у заједнички фронт. Закључци аутора наводе да су ти покушаји завршени безуспешно, што због противљења хрватских републиканских националиста који нису желели мешање са српским, што због неслагања са Стјепаном Радићем по многим значајним питањима, као што су социјални програм, конфедерација, југословенство... О завршетку преговара са хрватском опцијом најбоље сведочи опис у *Републици* (1924) да је Стјепан Радић био „велико-Хрват, који је желео републику Хрватску у конфедерацији са српском монархијом, а да је његова партија временом прерасла у шовинистичку организацију”. Ауторовим исцрпним истраживањем, утврђено је да иако су им левичарске идеје биле блиске, републиканци до објављивања Обзнане и забране деловања Комунистичке партије Југославије нису тежили сарадњи са комунистима зато што их је раздвајало више момената: револуционарна метода борбе КПЈ и насиље као средство, различито поимање остваривања социјалне правде и националне равноправности међу југословенским народима, питање хегемонистичке улоге српске нације на простору југословенске државе, верско питање.

Последња два поглавља, „Југословенска републиканска странка изван парламента (1925–1935)” и „Српски републиканци у време оживљавања политичког живота Краљевине Југославије (1935–1941)”, доста краћа по обиму од претходног, углавном су писана на основу сећања вођства странке, где је критикован лични режим краља Александра Карађорђевића и политичка аморалност свих странака и појединих чланова Југословенске републиканске странке по поновном „оживљавању” парламентаризма у Краљевини Југославији. У средишту пажње аутора су ставови истакнутих републиканаца (углавном Младена Жујовића) о свим значајним унутрашњим и спољним питањима тридесетих година 20. века: Споразум Удружене опозиције у Фаркашићу, стварање Бановине Хрватске, Други светски рат, приступање Краљевине Југославије Тројном пакту, окретање Совјетском Савезу.

Александар Лукић је у стварање монографије *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)* уложио изузетан труд, што се види кроз велики број коришћених архивских докумената похрањених

у више архивских установа у Србији и Хрватској. Архивску грађу највећим делом чини рукописна преписка страначких првака из личних фондова и заоставштина, што је аутору додатно отежавало истраживање. Видљив је недостатак грађе и извора од 1925. године пошто, као мала политичка снага, републиканци нису били посебно праћени и анализирани. Истраживање приватног и јавног рада најугледнијих личности странке и ишчитавање њихових личних рукописа, преношење њихових ставова и размишљања наводи на закључак да ово дело има и карактер биографије. Ово је прва монографија која се бави Југословенском републиканском странком, и као таква представља обавезно полазиште за даље истраживање ове политичке организације, као и других странака и парламентаризма у међуратном периоду југословенске државе.

(Синиша Тадић)